

07
99-868A

Eindrapport CKV1 inventarisatie

Boekmanstichting - Bibliotheek
Herengracht 415
1017 BP Amsterdam
Tel. 0243739

Inleiding

In het schooljaar 1998/1999 zijn circa 125 scholen begonnen met de vernieuwde bovenbouw van havo en vwo: *de tweede fase*. Een van de nieuwe vakken in de tweede fase is *culturele en kunstzinnige vorming 1 (ckv1)*, dat verplicht is voor alle havo- en vwo-leerlingen. Het doel is dat leerlingen participeren in culturele activiteiten (domein A), kennis opdoen van kunst en cultuur (domein B), praktische opdrachten uitvoeren (domein C) en reflecteren op de eigen ervaringen (domein D). De individuele kunstbeleving en het ontwikkelen van een eigen smaak staan centraal. Leerlingen moeten zelfstandig een individueel kunst- en cultuurtraject kunnen selecteren en volgen.

Om aan alle eisen van de ckv-domeinen te voldoen moeten scholen zorgen voor een goed programma. Culturele instellingen krijgen daardoor, veel meer dan vroeger, vragen om informatie, projecten en begeleiding op educatief gebied. In het schooljaar 1999/2000, als alle havo- en vwo-leerlingen van de tweede fase zich op de cultuurmarkt begeven, zal naar verwachting een nog groter beroep op de culturele instellingen worden gedaan.

De Stichting Promotie Theater- en Concertbezoek heeft in opdracht van het Ministerie van Onderwijs Cultuur en Wetenschappen een inventarisatie gemaakt van de ervaringen van culturele instellingen met ckv1. De inventarisatie heeft als doel te peilen in hoeverre culturele instellingen voorbereid zijn op ckv1 en welke knelpunten zij tegengekomen zijn.

Het onderhavige rapport is het resultaat van 46 telefonische interviews met educatieve medewerkers en publiciteitsmedewerkers van vierendertig culturele instellingen (theaters, theatergezelschappen, musea en filmhuizen) en ckv-docenten en -coördinatoren van zes scholen. Deze beperkte inventarisatie is niet representatief voor de hele sector. Wel geeft zij een indruk van de eerste ervaringen met ckv1 en de problemen die scholen en kunstinstellingen zijn tegengekomen.

Het schooljaar 1998/1999 blijkt in ieder opzicht een proefjaar te zijn geweest, waarin iedere partij afzonderlijk probeerde te bepalen waar de zwaartepunten moeten komen te liggen. Scholen en kunstinstellingen zochten elkaar op, tastten elkaars wensen, behoeften en mogelijkheden af en trachtten tot een zinvolle samenwerking te komen. Met wisselend succes.

Het blijkt niet gemakkelijk om een passend aanbod voor het onderwijs samen te stellen, door de uiteenlopende vragen van scholen, door onbekendheid met de nieuwe doelgroep, door gebrek aan mensen, middelen en specifieke kennis op het gebied van cultuureducatie, door organisatorische en logistieke problemen.

Veel culturele instellingen hebben elkaar nog niet gevonden in een samenwerkingsverband omdat ze vasthouden aan de eigen artistieke principes. Zij benaderen ieder voor zich de afzonderlijke scholen met informatie, met als gevolg dat ckv-coördinatoren worden overstelpt met brochures, affiches, flyers, handouts, cd-roms en dergelijke. Alom wordt een gebrek aan een regionaal coördinatie- en informatiepunt gevoeld.

Het vak ckv1 werd nog niet overal conform de eisen gegeven. Vooral het uitgangspunt van het individuele traject kwam niet altijd goed uit de verf. Sommige activiteiten, zoals theaterworkshops en studiobezoek, lenen zich niet voor een individuele benadering. Daarnaast zijn activiteiten niet altijd voor een school bereikbaar. Vooral in regio's met een beperkte culturele infrastructuur speelt dit probleem.

Ondanks alle knelpunten heeft het vak ckv1 veel kunstinstellingen een impuls gegeven om hun cultuurproduct onder de loep te nemen en aan te passen aan de nieuwe vraag. Het tweede ckv-jaar zal vooral in het teken staan van *samenwerking*. Ook de kunstinstellingen die er nog de voorkeur aan geven om zelfstandig de contacten met het onderwijs te onderhouden, zullen ongetwijfeld het voordeel van een intensieve samenwerking met collega-instellingen erkennen. Daarnaast kan een actief beleid vanuit de steunpunten voor kunsteducatie de kunstinstellingen ontlasten en betere mogelijkheden bieden om vraag en aanbod efficiënt en effectief met elkaar te verbinden. Vooral kleine en middelgrote instellingen zouden baat hebben bij een steunpunt dat als intermediair en coördinator optreedt.

De scholen

Met de komst van het vak ckv1 is bij de scholen een grote vraag naar informatie en **geschied lesmateriaal** ontstaan. Weliswaar is er in de periode voorafgaand aan de invoering door alle partijen hard gewerkt aan de ontwikkeling van educatief materiaal, maar volgens veel docenten sluit dit niet altijd goed aan bij de beschikbare culturele activiteiten.

Het liefst willen ckv-docenten **een afgerond project** aan hun leerlingen aanbieden waarin alle vier de domeinen aan bod komen, zodat

- a) *leerlingen kunnen kiezen uit verschillende culturele activiteiten*
- b) *voor de diverse onderdelen de hulp van deskundige docenten kan worden ingeroepen om leerlingen te begeleiden en*
- c) *eenduidige normen voor de beoordeling kunnen worden vastgesteld.*

Een voorbeeld van zo'n project is *De Liefde*, dat in dit rapport als case is opgenomen.

Sommige scholen vragen van de culturele instellingen een pakket dat toegesneden is op hun specifieke vraag, met daarnaast begeleiding op educatief gebied. In dat geval hebben de ckv-coördinatoren soms **te hoge verwachtingen** ten aanzien van de begeleiding door culturele instellingen, met bijvoorbeeld rondleidingen, kijkopdrachten, lesbrieven en workshops. Men gaat voorbij aan het feit dat de kleinere en middelgrote culturele instellingen maar beperkte mogelijkheden hebben voor cultuureducatie.

Op andere scholen stellen de ckv-docenten zelf het lespakket samen. Deze docenten hebben minder behoefte aan begeleiding. Wel wensen zij door de culturele instellingen zeer uitgebreid geïnformeerd te worden, zodat zij adequate vragen en opdrachten voor de invulling van de ckv-domeinen kunnen formuleren.

De wijze waarop docenten met het vak omgaan is ook afhankelijk van hun eigen belangstelling voor kunst en cultuur en hun visie op onderwijs. Een Montessorischool als het Eijkhagen College in Landgraaf bijvoorbeeld wil de leerlingen **geen hapklaar programma** voorzetten. Men laat de leerlingen, na een eerste ruwe schifting en na (gezamenlijke) bepaling van een overkoepelend thema, in het algemeen vrij om het ckv-thema naar eigen inzicht in te vullen. Dat heeft wel vaak tot gevolg dat de leerlingen intensief begeleid moeten worden en dat het niet eenvoudig is om tot uniforme beoordelingsnormen te komen.

Het Eijkhagen College stelt **in samenspraak met** de leerlingen

criteria op aan de hand waarvan een werkstuk (een recensie, essay, collage, lied, een stuk decor, etcetera) wordt beoordeeld.

Uit de interviews is gebleken dat vrij veel bezoeken aan culturele instellingen in groepsverband hebben plaatsgevonden. Dit biedt de mogelijkheid van een klassikale voorbereiding op de materie en een nauwe samenwerking bij de beantwoording van vragen. Wel zijn docenten zeer **alert op inbreng** van de afzonderlijke leerlingen. De meeste geïnterviewde docenten zien echter nog niet voldoende mogelijkheden voor een volledige individuele leerroute. Men wil daaraan in het komende schooljaar nadrukkelijker aandacht besteden.

De culturele instellingen

Organisaties die van oudsher veel activiteiten ontplooiën op het gebied van cultuureducatie, zoals sommige theatergezelschappen en de grote musea, hebben een duidelijke **voorsprong**. Zij hebben zich de ckv1-materie goed eigen gemaakt, zijn in het algemeen tijdig ingesprongen op de nieuwe vraag van scholen, en hebben een breed geschakeerd aanbod waaruit docenten en leerlingen kunnen kiezen. Daarbij lijkt het theater de meeste mogelijkheden te bieden voor ckv1, omdat vrijwel alle aspecten van het kunstzinnige ontwikkelingsproces aan de orde kunnen komen. Maar ook andere kunstinstellingen zijn zich in het afgelopen jaar bewust geworden van hun educatieve taak en hun mogelijkheden op dit vlak.

In ieder geval hebben vrijwel alle culturele instellingen ckv1 aangegrepen om scholen te **overstelpen met** informatiemateriaal over zowel professionele als amateuristische activiteiten. Vaak is dit echter niet toegesneden op de verschillen in vaardigheden, kennisniveau en interesses van jongeren.

Theaters

De meeste theaters rekenen cultuureducatie tot één van hun kerntaken en hebben dit in hun beleid opgenomen. Echter, slechts een beperkt aantal (grote) theaters (zie de case *Het Muziektheater*) weet dit **beleidsvoornemen** tot uitvoer te brengen. De meeste theaters beschikken niet over de mensen, de middelen en de tijd om actief cultuureducatie te beoefenen. Ze beperken zich tot het kenbaar maken van hun aanbod aan de onderwijsinstellingen in hun regio en het bieden van gereduceerde tarieven. Soms werken ze daarin samen; de cases in dit rapport zijn daar voorbeelden van. Meestal echter richten zij zich, al dan niet in overleg met een steunpunt voor kunsteducatie, individueel tot het onderwijs.

Theatergezelschappen

Voor de jeugdtheatergezelschappen (zoals *Artemis*, *Teneeter*, *De Meekers* en *Mevrouw Smit*), de grote gesubsidieerde gezelschappen (onder andere *Toneel Groep Amsterdam*, *Het Zuidelijk Toneel*, *het Noord-Nederlands Toneel* en het *RO-Theater*) en een aantal gezelschappen dat zich richt op jongeren van 14 tot 18 jaar (bijvoorbeeld het *Muz-theater* en *Mode in Do Shode*) hebben veel ervaring met cultureel-educatieve projecten. Ze zijn in de loop der jaren zeer bedreven geraakt in het ontwikkelen van lesbrieven, workshops, interactieve producties, open studio-dagen en dergelijke. Deze gezelschappen hebben in het afgelopen jaar dan ook nauwelijks problemen ondervonden, ook al vraagt ckv1 om een **grote inzet** en een inbreng die specifiek op de domeinen van het vak is toegespitst. De eisen ten aanzien van ckv1 zijn hen voldoende bekend.

Een gezelschap als *Made in Da Shade* bijvoorbeeld probeert met haar nieuwe productie Red Dough heel bewust in te spelen op de vraag en de informatie-behoefte van leerlingen. Het heeft een **cd-rom** ontwikkeld waarmee leerlingen zelf aan de slag kunnen. Leerlingen kunnen hun eigen voorstelling maken, informatie over theater inwinnen en iets over de inhoud van de voorstelling lezen. Het pakket biedt ook links met een discussiegroep op internet en met een **site** waar allerlei informatie over andere producties is te vinden.

Een andere groep die zich heel bewust op de ckv-markt heeft gericht, is het moderne-dansgezelschap *Dansend Hart*. Het gezelschap heeft twee voorstellingen ontwikkeld die heel veel mogelijkheden voor interactie met leerlingen bieden. Er wordt iets verteld over het dansersvak; er is een choreografiespel met dansers, onder begeleiding van een speelleider en een regisseur; én leerlingen krijgen ook nog een stukje abstracte dans te zien. Deze voorstellingen bieden weliswaar weinig ruimte voor een individuele invulling, maar ze geven de deelnemende leerlingen wel inzicht in het culturele productieproces en in de essentie van **abstracte dans**.

Naast bovengenoemde gezelschappen die zich met hun producties specifiek op een jong (school)publiek richten en daarmee tevens hun markt trachten te vergroten, zijn er weinig theatergezelschappen die hun aanbod aanpassen aan **de vraag** van het onderwijs.

Musea

De grote Nederlandse musea, die altijd al actief waren op het gebied van cultuureducatie, hebben het afgelopen jaar hun aanbod goed onder de loep genomen en projecten toegespitst op de vraag van het onderwijs. In de museumsector zijn twee soorten projecten te onderscheiden: specifieke projecten naar aanleiding van een vraag van een school en algemene projecten op basis van thema's die voor onderwijsinstellingen in het hele land toegankelijk zijn. Binnen de sector werken de afzonderlijke musea in het algemeen onafhankelijk van elkaar. Men wil eerst de **eigen sterke punten** vinden en die nadrukkelijk presenteren, voordat men naar samenwerking zoekt.

Een voorbeeld van een museum met een zeer actief educatief beleid is het *Rijksmuseum*, dat een gratis CKV-Wegwijzer heeft samengesteld. In deze zeer fraaie uitgave kunnen docenten en leerlingen kennis maken met het Rijksmuseum en met de mogelijkheden die het museum biedt voor de individuele invulling van de diverse domeinen van ckv1. De Wegwijzer is door meer dan de helft van de proefscholen opgevraagd en lijkt zeer goed op hun behoeften aan te sluiten. Het Rijksmuseum is inmiddels bezig met een onderzoek naar de functionaliteit van de **Wegwijzer**.

De kleine(re) musea kampen met hetzelfde probleem als de kleine en middelgrote theaters: zij beschikken over onvoldoende middelen en menskracht om hun cultureel-educatieve taak, die zij wel expliciet in hun beleidsplannen hebben opgenomen, naar behoren te kunnen uitoefenen. In het algemeen beperken ook zij zich tot het toesturen van hun aanbod naar de scholen en het ter beschikking stellen van faciliteiten tegen een gereduceerd tarief.

Filmhuizen/bioscopen

De bioscopen maar vooral filmhuizen timmeren flink aan de weg en proberen, met behulp van workshops, video's en een aangepaste programmering. Filmhuizen willen op deze manier hun imago van aanbieders van zwaarmoedige en onbegrijpelijke films veranderen. Voor scholieren worden **workshops** over filmtechniek en rondleidingen verzorgd. Landelijke projecten als *Moviezone* en *Filmfan* vormen een uitstekende basis om leerlingen uit het voortgezet onderwijs naar de kwaliteitsfilm te lokken. Voor docenten zijn er workshops waarin achtergrondinformatie wordt geboden over bijvoorbeeld het maken van documentaires.

Bibliotheken

Bibliotheken proberen actief in te spelen op de informatiebehoefte bij docenten en leerlingen en participeren op allerlei manieren in de diverse samenwerkingsverbanden die zijn ontstaan. Soms **actief als aanbieder** van boeken, films en cd's en als internet-inlogpunt. Soms wat minder actief als cultuurwinkel, waarbij de bibliotheek ruimte ter beschikking stelt waar men zelf naar informatie over het culturele aanbod kan zoeken.

Overigens zijn vooral de bibliotheken in de grote steden in staat gebleken om op de nieuwe vraag van het onderwijs in te spelen. De kleine(re) bibliotheken hebben weliswaar veelvuldig gebruik gemaakt van de subsidiemogelijkheden om de **elektronische informatie** voorziening te updaten, maar ze hebben zich daarmee nog niet expliciet tot het onderwijs gericht. Het Nederlands Bibliotheek en Lector Centrum (NBLC) ontwikkelt momenteel plannen om dit op korte termijn te realiseren.

De steunpunten voor kunsteducatie

Tijdens de interviews kwam vanuit de culturele instellingen steeds weer naar voren dat er een organisatie moet zijn die de zaken structureert en coördineert en die actief als **intermediair** tussen de diverse partijen optreedt. Vooral de kleinere en middelgrote kunstinstellingen hebben daar grote behoefte aan. Daar waar het steunpunt voor kunsteducatie deze rol vervult, blijkt de invoering van het vak ckv1 voor alle partijen aanzienlijk eenvoudiger te verlopen.

Een goedwerkend steunpunt voor kunsteducatie heeft zicht op zowel het culturele aanbod (beschikbaarheid, financiële consequenties en kwaliteit) als op de vraag van scholen en is bekend met de regelgeving en de eisen die gelden voor ckv1. Het steunpunt **coördineert** het overleg, **verzamelt** het aanbod en maakt soms een eerste selectie op basis van gezamenlijk gekozen thema's. Het stelt – in overleg met de afzonderlijke partijen – **een aanbod** samen en zorgt ervoor dat het op de plaats van bestemming komt. Afhankelijk van de beschikbare mensen en middelen en het geformuleerde beleid werpt het steunpunt zich ook op als organisator van kunstroutes, workshops en studiedagen voor ckv-coördinatoren, verzorgt het uitgaven met het complete regionale of provinciale culturele aanbod en maakt het **maandelijkse updates** van het aanbod. Ook kunnen steunpunten met hun kennis van de regelgeving inzake subsidies middelen proberen te verwerven om nieuwe projecten te realiseren. Soms neemt het steunpunt een deel van de kosten voor zijn rekening. Dit verschilt echter per regio en is in het kader van deze inventarisatie niet nader onderzocht.

Verder hebben de steunpunten kennis van de complexe schoolorganisatie. Voor de culturele instellingen is het vaak volstrekt onduidelijk wie zij op een school moeten benaderen, waar en wanneer iemand te bereiken is, welke informatie een school wenst te ontvangen, welke wensen en behoeften er leven. Wanneer de regioconsulent van het steunpunt de contacten met de scholen onderhoudt, kan hij deze (communicatie)problemen ondervangen en alle betrokken partijen geïnformeerd houden.

Helaas werkt het in veel gevallen niet zo. Slechts een beperkt aantal steunpunten voor kunsteducatie participeert zo actief op de cultuurmarkt als hier beschreven. Diverse steunpunten zijn te log of **te bureaucratisch** om tijdig en adequaat op de vragen in te spelen. Andere steunpunten, zoals in Noord-Brabant, richten zich primair op het basisonderwijs en houden zich nog niet met het voortgezet onderwijs bezig. In dit geval ontstaan er lokale initiatieven vanuit de culturele instellingen. De provincie Noord-Brabant heeft hiervoor **projectsubsidies** gereserveerd (zie ook de case Odysseus in Oss in dit rapport).

Wellicht kan een resultaatgebonden budget voor de activiteiten van de steunpunten een krachtig impuls geven. In ieder geval ligt er vanuit de kunstinstellingen de vraag naar een krachtige intermediair, naar een informatiepunt waar alle instellingen terecht kunnen, zodat men losse contacten kan vermijden.

Men moet er dan wel op kunnen vertrouwen dat de regioconsulent de informatie goed beheert en doorgeeft. In de praktijk willen de meeste instellingen ook zelf de vinger aan de pols houden. Ze onderhouden de contacten met de scholen en leunen voor de informatievoorziening en bemiddeling sterk op de diensten van het steunpunt.

Communicatie tussen vragers en aanbieders

Hoe mooi, gevarieerd en passend het aanbod ook kan zijn, **er gebeurt niet veel** als dit aanbod niet goed naar de ckv-coördinatoren en -docenten en leerlingen wordt gecommuniceerd. Wanneer een culturele instelling ervoor kiest (of zich door organisatorische of financiële problemen genoodzaakt ziet) om niet actief de dialoog met het onderwijs aan te gaan, dan beperkt de informatie-overdracht zich tot het zenden van (seizoen)brochures, folders, affiches, flyers, hand-outs en dergelijke, om het publiek in algemene zin te informeren over het aanbod.

Richt men zich wel actief op de scholen, dan gebeurt dat op heel uiteenlopende wijzen. Het blijkt dat de instellingen nog erg **zoekende** zijn naar wegen om het nieuwe publiek te werven.

Aangepast publiciteitsmateriaal

Sommige culturele instellingen maken voor het onderwijs een enigszins aangepaste versie van hun reguliere publiciteitsmateriaal. In een aantal plaatsen en regio's, waaronder Alkmaar, werken de culturele instellingen nauw samen en produceren zij **gezamenlijk** een maandelijks uitgave, met een up-to-date aanbod, om de aandacht van de leerlingen vast te houden.

De theatergezelschappen richten zich primair tot docenten. De achterliggende gedachte is dat de docent het aanbod onder de aandacht van leerlingen brengt en in verschillende klassen leerlingen werft, zodat het gezelschap verzekerd is van voldoende deelnemers. Toch proberen sommige instellingen het materiaal meer toe te snijden op de doelgroep, door teksten toegankelijker en het beeldmateriaal aantrekkelijker te maken voor jongeren.

Kunstroute

In een aantal plaatsen – waaronder Nijmegen, Apeldoorn en Leiden – organiseren de diverse culturele instellingen, al dan niet in samenwerking met of geïnitieerd door een steunpunt voor kunsteducatie, aan het begin van het seizoen een kunstroute. Zo'n kunstroute biedt leerlingen en docenten een kijkje in de keuken, zodat ze zich kunnen oriënteren op het aanbod.

Informatiebijeenkomsten

Enkele theatergezelschappen, zoals het *Noord Nederlands Toneel* in Groningen, organiseren een middag waarop zij hun plannen voor het nieuwe seizoen aan de docenten presenteren. Vrij veel theaters – bijvoorbeeld in Alkmaar en Leeuwarden – nodigen de ckv-docenten één of meer keren per jaar uit voor een informatieve avond en geven dan informatie over het theateraanbod van het nieuwe seizoen of de komende maanden. Ook krijgen de docenten de gelegen-

heid om een voorstelling te bezoeken. Daarnaast worden er – onder andere door het Noord Nederlands Toneel – **brainstormsessies** met docenten gehouden om zicht te krijgen op de wensen en behoeften van het onderwijsveld en de wijze waarop de kunstinstelling daarop kan inspelen.

Cultuurwinkel

Op een aantal plaatsen (Almere, Alkmaar, Groningen) zijn plannen om, meestal in samenwerking met de bibliotheek, een cultuurwinkel in te richten. Hier kunnen leerlingen en docenten – via een recensiemap, flyers, programmaboekjes, brochures, internet, etcetera – **up-to-date informatie** krijgen. In een enkele cultuurwinkel is er iemand aanwezig die nadere informatie over het aanbod kan geven. Meestal echter is de cultuurwinkel onbemanst en moet men zelf de gewenste informatie bij elkaar zoeken. De kunstinstellingen zorgen zelf voor het actueel houden van de informatie.

Spreekuur

In Heerlen overweegt men om, op een centrale locatie, wekelijks een soort spreekuur te houden, waar leerlingen, en eventueel docenten, informatie over voorstellingen, het theater en het theaterbezoek kunnen krijgen. Deze informatie betreft dan **niet alleen inhoudelijke aspecten** van theatervoorstellingen, maar kan ook betrekking hebben op het bestellen van kaartjes, de plaats van de garderobe of de wijze waarop men zich dient te gedragen tijdens een theatervoorstelling.

Accountmanagement

Sommige culturele instellingen passen een vorm van accountmanagement toe door goed contact met de ckv-coördinatoren te onderhouden, ook als het steunpunt voor kunsteducatie een actief beleid in deze voert. Deze instellingen willen toch niet geheel afhankelijk zijn van derden, maar er zelf voor zorgen dat de informatie op de juiste plek terecht komt. Soms worden enquêteformulieren naar scholen gestuurd om zicht te krijgen op de specifieke wensen en behoeften en om te achterhalen welke personen verantwoordelijk zijn voor de diverse onderdelen van ckv en **bij wie welke informatie** terecht moet komen.

Ook richt men zich wel specifiek op de leerlingen, bijvoorbeeld via een affiche of het schoolblad. Men tracht zo de interesse te wekken van bepaalde leerlingen, in de hoop dat deze hun medeleerlingen mobiliseren. Soms verlopen de contacten met leerlingen niet alleen via de school, maar krijgen de leerlingen met enige regelmaat programma-informatie thuis gestuurd. Men hoopt hiermee te bereiken dat cultuur meer wordt geïntegreerd in **het dagelijks leven** van jongeren.

Informatie via de computer

De papierberg waaronder docenten en leerlingen bedolven dreigen te raken, kan worden verkleind door gebruik te maken van de computer. Inmiddels is een *Netwijzer Kennis* ontwikkeld en is een *Netwijzer Cultuur* in voorbereiding, waarmee men wegwijs kan worden in de cultuurwereld en waarvan men materiaal voor ckv-lessen kan halen. De computer biedt de mogelijkheid om informatie te zoeken over zowel **één bepaalde sector** (bijvoorbeeld moderne dans) als over bepaalde thema's binnen verschillende sectoren.

Informatievoorziening door steunpunten voor kunsteducatie

Zoals gezegd kunnen steunpunten voor kunsteducatie een belangrijke rol vervullen bij de informatievoorziening. In onder andere Gelderland, Limburg, Utrecht en Friesland worden readers samengesteld waarin alle culturele instellingen in de regio of de provincie staan vermeld. Dergelijke uitgaven bieden tevens veel adresgegevens van organisaties die op allerlei gebieden informatie kunnen bieden of van dienst kunnen zijn bij de ontwikkeling en invulling van het vak ckv1.

Knelpunten

Uit bovenstaande kunnen we concluderen dat al het nodige wordt ondernomen om vraag en aanbod op elkaar af te stemmen en de communicatie tussen vragers en aanbieders zo effectief mogelijk te maken. Ook is vrijwel iedereen gemotiveerd om van ckv1 een succes te maken. Toch loopt men in de praktijk tegen flink wat knelpunten aan die, op langere termijn, een goede uitvoering van het vak ernstig kunnen belemmeren.

Werkdruk

In algemene zin kan worden gesteld dat het vak ckv1 **veel werk** met zich meebrengt. Voor de docenten, die alle informatie moeten verzamelen en sorteren en hun leerlingen moeten begeleiden bij de keuze van culturele activiteiten. En voor de culturele instellingen, die – veel meer dan vroeger – allerlei verzoeken krijgen voor extra informatie (zoals recensies) en educatieve activiteiten.

In het onderwijs zijn docenten vrijgemaakt voor ckv1 (ook al steken ze er, uit **puur enthousiasme**, veel meer uren in dan waarvoor ze worden betaald). De culturele instellingen echter hebben er een extra taak bij gekregen. Aan veel vragen voor rondleidingen, workshops en dergelijke konden ze het afgelopen jaar niet voldoen. Als leerlingen straks het theater individueel gaan benaderen, zoals de bedoeling is, zal naar verwachting de werkdruk nog hoger worden.

Gebrek aan kennis op het gebied van cultuureducatie

Het ontbreekt culturele instellingen, met uitzondering van enkele theatergezelschappen en de grote musea, aan specifieke kennis op het gebied van cultuureducatie. Een aantal verwacht dat cultuureducatie door de steunpunten wordt verzorgd. Men heeft daarom nooit in educatie geïnvesteerd. Andere instellingen rekenen cultuureducatie wel tot hun taken, maar beschikken niet over de middelen om dit tot uitvoer te brengen.

Cultuureducatie is een apart vak dat **specifieke vaardigheden** vereist. De contacten met scholen worden echter meestal door de afdeling PR en marketing onderhouden. Deze mensen zijn op een heel ander gebied geschoold. Het is maar zeer de vraag of publiciteitsmedewerkers belangstelling voor cultuureducatie hebben.

Gebrek aan kennis bij ckv-coördinatoren en -docenten

De ckv-docent speelt een cruciale rol in de informatie-overdracht. Het aanbod kan nog zo mooi zijn, als de docent in de klas geen goed verhaal kan houden, kan hij de leerlingen er niet warm voor maken. Niet alle ckv-docenten beschik-

ken over de noodzakelijke kennis en vaardigheden. Er gaat dan ook veel tijd in de **nascholing** zitten. In veel gevallen zijn docenten beeldende vorming tot ckv-coördinator benoemd. Deze hebben niet altijd voldoende kennis van de andere kunstuitingen (toneel, dans, muziek) en van het aanbod op dit gebied. Ze kiezen bijvoorbeeld theatervoorstellingen die niet passen binnen het ckv-thema van de school. Of ze laten de leerlingen zelf kiezen, met als gevolg dat deze massaal de populaire voorstellingen bezoeken.

Het is in dit verband van belang om de school een heel **concreet** project aan te bieden, met veel ideeën voor de invulling van de domeinen van ckv1. Het is ook aan te bevelen om een format te ontwikkelen, met een aantal basisvragen, aan de hand waarvan leerlingen een cultureel traject kunnen doorlopen. Wanneer op deze manier de nodige ervaring is opgedaan, kunnen docenten tot een meer zelfstandige invulling van een project komen.

Vorbereiding op theaterbezoek

Binnen ckv1 wordt de *individuele* kunstbeleving sterk gestimuleerd. In het afgelopen jaar is dit **nog niet goed uit de verf** gekomen en werden nogal wat culturele activiteiten groepsgewijs bezocht. Dit heeft slechts incidenteel problemen opgeleverd (het Zuidelijk Toneel heeft een voorstelling voortijdig beëindigd, omdat een groep leerlingen zich niet wist te gedragen). Toch proberen veel theatergezelschappen bezoek in groepsverband te voorkomen. Het voortdurende gefluister en gegiechel in de achterste rijen kan bij de overige bezoekers tot zeer veel wrevel leiden. De meeste theatergezelschappen bepalen een maximum aantal leerlingen dat tot hun voorstelling mag worden toegelaten; dit groepje moet dan vaak ook nog uit elkaar worden geplaatst. Sommige cabaretiers die erg populair zijn bij scholieren, zoals Paul de Leeuw en Hans Teeuwen, wensen absoluut **geen leerlingen in de zaal**, omdat deze – aldus de spelers – door hun reacties afbreuk doen aan de inhoudelijke aspecten van de voorstelling.

In de toekomst zal het minder vaak voorkomen dat leerlingen in klassikaal verband of met grote groepen een culturele activiteit bezoeken. Ze zullen veel **meer individueel**, samen met ouders of in kleine groepjes naar een voorstelling gaan. Dat betekent dat er vaak geen begeleiding aanwezig zal zijn. Ook is er het risico dat leerlingen zich niet goed voorbereiden op het theaterbezoek. Dit alles vergroot de kans dat ze zich in de zaal niet conform de geldende regels gedragen.

De verantwoordelijkheid voor de voorbereiding op het bezoek aan een culturele activiteit ligt bij het onderwijs. Waar mogelijk bieden de culturele instellingen allerlei middelen die bij deze voorbereiding kunnen worden ingezet. Maar de school wordt er uiteindelijk altijd op aangesproken als haar leerlingen zich misdragen. Vooral bij kunstuitingen die minder goed aansluiten bij de belevings-

wereld van jongeren, zoals moderne dans of klassieke muziek, is het niet onverstandig om de zaken van tevoren goed door te praten.

Communicatie met jongeren

In het algemeen presenteren kunstinstellingen hun product aan de docenten. Zij treden pas tijdens de les of bij een bezoek aan de studio rechtstreeks in contact met leerlingen. Volgens een groot aantal publiciteitsmedewerkers en educatieve medewerkers van kunstinstellingen is het moeilijk om een voorstelling zodanig te beschrijven dat jongeren er **een juist beeld** van krijgen. Omdat jongeren weinig of geen ervaring hebben met cultuur, interpreteren ze de informatie anders dan bedoeld. Een voorstelling die wordt aangeduid als 'lichtvoetig drama', wordt door jongeren vanwege het woord *drama* opgevat als zwaar, moeilijk, ontoegankelijk, terwijl ze bij een omschrijving als 'cabaretteske tragedie' vooral afgaan op het woord *cabarettesk* (grappig, vrolijk, om te lachen). Tijdens de voorstelling merken de jongeren pas dat ze iets anders krijgen voorgeschoteld dan ze hadden verwacht.

Als gevolg van dit communicatieprobleem heersen er bij de aanbieders nogal wat meningsverschillen over de wijze waarop de doelgroep het best benaderd kan worden. Deze meningsverschillen waren onder andere in Leeuwarden en Heerenveen zo groot dat men niet tot samenwerking kon of wilde komen. De diverse culturele instellingen wensten **vanuit hun eigen visie** op hun product met de afnemers te communiceren.

Een aantal theatergezelschappen is daarnaast van mening dat de theaters niet echt meewerken aan de werving van jongeren voor hun producties. Volgens hen zien de theaters jongeren nog niet als een doelgroep en beperken ze zich tot het doorsturen van het publiciteitsmateriaal dat de gezelschappen ter beschikking stellen.

Beperkingen in de infrastructuur

Culturele instellingen zijn niet overal even dik gezaaid. In de verstedelijkte gebieden hebben leerlingen een redelijke tot zeer ruime keus. De doelstelling van individuele kunstbeleving kan dan vrij gemakkelijk worden bereikt. Voor scholen in regio's met een beperkte culturele infrastructuur is het niet eenvoudig om een adequaat lespakket samen te stellen. Zij zijn gedwongen om buiten de eigen regio te zoeken naar een goede invulling van ckv1, waardoor **veel tijd aan de organisatie** van, meestal groepsgewijze, uitstapjes moet worden besteed.

Ook nopen de infrastructurale beperkingen soms tot verruiming van het begrip cultuur en tot aanpassing van de opdrachten. Dit leidt overigens, voor zover daarover in het kader van deze beperkte inventarisatie iets kan worden gezegd, nergens tot verkwanseling van het vak. Men bekijkt steeds opnieuw hoe de beschikbare faciliteiten kunnen worden benut voor een zinvolle invulling van

ckv1. De docent laat leerlingen bijvoorbeeld de eigenaar van een pottenbakkerij interviewen of een recensie schrijven van een modeshow.

Afstemming van vraag en aanbod

Vooral theatergezelschappen hebben moeite om vraag en aanbod op elkaar af te stemmen. De vraag van scholen is divers, omdat iedere school het vak ckv1 aan een ander thema ophangt. Daarnaast wenst ieder gezelschap vast te houden aan zijn artistieke autonomie, om zo tot een passende invulling van zijn culturele taak c.q. missie te komen. Bovendien kan een gezelschap wel iets ontwikkelen dat – op het eerste oog en op dat moment – goed aansluit bij de vraag, maar die **vraag verandert** voortdurend. Wat vandaag 'in' is, is morgen 'uit'. Gelet op de duur en de complexiteit van het theaterproductieproces, is het schier onmogelijk om daar adequaat op in spelen. Daar komt bij dat theatergezelschappen niet altijd beschikbaar zijn voor scholen, omdat de voorstelling is uitverkocht of niet is geboekt door een theater in de regio. Een voorstelling zelf boeken is vaak te duur voor een school. Bovendien is het niet altijd mogelijk of wenselijk om de productie op locatie – in de aula of de gymzaal van de school – te spelen. Gezelschappen stellen **hoge eisen** ten aanzien van de faciliteiten (kleedkamers, licht, geluid, podium, decors, etc.).

Het *Gelders Orkest* bijvoorbeeld heeft voor het komende seizoen een bijzonder educatief project ontwikkeld. Leerlingen kunnen tijdens een repetitie, zittend **tussen de musici**, in discussie treden met de dirigent. 's Middags wordt het gerepeteerde concert in originele bezetting ten gehore gebracht. Een heel leuk project, waarbij alle domeinen van het vak ckv1 aan bod komen. Omdat het echter zeer arbeidsintensief is, kan het slechts viermaal per jaar worden uitgevoerd, terwijl de vraag naar verwachting vele malen hoger zal zijn.

Financiën

Voor de meeste culturele instellingen vormt de financiering van ckv-activiteiten het grootste knelpunt. Terwijl er met de scholen een tegemoetkoming in de kosten is overeengekomen, wordt van de culturele instellingen verwacht dat ze gratis of tegen sterk gereduceerde prijzen de nodige faciliteiten verlenen en activiteiten organiseren. Er is **nauwelijks een budget** om de scholen adequaat van dienst te zijn en de juiste communicatiemiddelen in te zetten.

Communicatie met jongeren vereist **fraai en aantrekkelijk** publiciteitsmateriaal. Dat heeft onmiskenbaar gevolgen voor het budget. De folder, die vier culturele instellingen in Alkmaar gezamenlijk uitgeven en maandelijks naar de Alkmaarse scholen sturen, kost elke instelling 1.200 gulden per jaar.

Dit is relatief een flink bedrag, gezien het geringe publiciteitsbudget van culturele instellingen.

Vroeger werden culturele instellingen incidenteel door scholen bezocht en werden de activiteiten meestal gratis verzorgd. Nu de vraag naar culturele activiteiten flink is gestegen met de invoering van ckv1, verwacht men nog steeds dat deze diensten gratis worden verleend, met als gevolg dat de instellingen zich **sterk overvraagd** en in financiële zin benadeeld voelen. Voor een rondleiding van een uur moet een medewerker zo'n drie tot vier uur uittrekken (inclusief ontvangst, inleiding en nabespreking). Natuurlijk putten de medewerkers ook inspiratie uit dit soort contacten (wie laat niet graag zijn bedrijf aan geïnteresseerden zien). De resultaten wegen echter vaak niet op tegen de kosten, zeker niet als de toegangsbewijzen voor een fractie van de feitelijke entreprijs weggaan.

De korting op entreprijzen is vooral bij theaters een bekend financieel knelpunt. Theatervoorstellingen worden vaak op basis van *partage* geboekt: circa 20 procent van de recette is voor het theater, ongeveer 80 procent voor de producent/het impresariaat. Als een theater met een school een korting op de entreprijs afspreekt, wordt dat door de spelers **niet in dank afgenomen**.

Daarnaast ontstaat er door de lagere recette uiteraard een algemeen kostenprobleem. Vooral de middelgrote theaters met een zaalgrootte van circa 600 stoelen moeten zoveel mogelijk plaatsen tegen de volle prijs verkopen om hun begroting rond te krijgen. Weliswaar zijn lang niet alle voorstellingen uitverkocht. Veel theaters voeren het beleid om de stoelen die overblijven, tegen gereduceerd tarief aan scholen te verkopen. Dat neemt niet weg dat de inspanningen die moeten worden gepleegd om leerlingen te bereiken, niet opwegen tegen de inkomsten. Bovendien krijgen jongeren zo een **verkeerd beeld** van de kosten van een theatervoorstelling.

Ook veel ad hoc gezelschappen worstelen met de financiën. Zij werken meestal met subsidies die per project moeten worden aangevraagd. Als gevolg daarvan kunnen deze gezelschappen geen lange termijn planningen maken. Aan het eind van een schooljaar weten ze immers niet of ze in het komende schooljaar over de middelen beschikken om een speciale productie te kunnen maken. Tevens is men bevreesd voor resultaatafhankelijke subsidiëring. Bij toekenning van subsidies zou de subsidiegever het criterium kunnen hanteren dat de productie moet zijn afgestemd op ckv-LHema's. Daardoor zou de artistieke vrijheid **in het gedrang** komen.

De geïnterviewden hebben herhaaldelijk de wens uitgesproken dat de overheid

met een oplossing komt voor de financiële problemen. In dat verband wordt de invoering van *vouchers* toegejuicht, waarmee scholen maar ook leerlingen zelfstandig op de markt cultuurproducten ter waarde van 50 gulden kunnen inkoop.

Cases

Voor het welslagen van een project in het kader van ckv1 is het van belang dat culturele instellingen bereid zijn om al in een vroeg stadium tot een actieve **samenwerking** te komen. De drempel voor docenten en leerlingen moet laag zijn. Ook een daadkrachtige begeleiding en coördinatie vanuit het steunpunt voor kunsteducatie of de educatieve dienst van de kunstinstelling is een belangrijke factor.

De Liefde in Rotterdam

In Rotterdam hebben het *RO-theater*, *Museum Boijmans van Beuningen*, *Scapino Bollet*, *De Rotterdamse Donsgroep*, *De Doelen en Nighttown*, in samenwerking met de *Stichting Kunstzinnige Vorming Rotterdam*, een ckv1-proefproject van de grond getild. Deze zes organisaties hebben bekeken wat zij in het schooljaar 1998/1999 onder de noemer *De Liefde* te bieden hadden. En dat bleek heel veel te zijn.

Museum Boijmans van Beuningen stippelde **een liefdesroute** door het museum uit. Het Scapino Ballet had *The Schliemann Pieces* en *Le Sacre du Printemps* op het programma. In De Doelen kregen Grote Hartstochten een kans in een serie van zes concerten. Het RO-theater speelde *Anna Karenina*. En in Nighttown kon de liefde voor cultuur tijdens diverse workshops bloeien. De Rotterdamse Dansgroep had weliswaar niet direct iets op het programma staan dat onder de titel *De Liefde* kon worden aangeboden, maar omdat in dansstukken heel vaak relaties en verhoudingen tussen mensen centraal staan, bleek deelname aan het project toch heel goed mogelijk.

Iedere organisatie stelde een programma samen waarin de diverse ckv-domeinen aan bod kwamen. Men bleek op deze wijze tevens goed in staat om de **eigen identiteit** te bewaren. Zo had het RO-theater voor domein A (culturele activiteit) het bezoek aan de voorstelling op het programma staan. Voor domein B (kennis van kunst en cultuur) waren introductielessen, theaterprojecten en documentatie beschikbaar. Voor domein C (praktische activiteiten) is een breed scala aan mogelijkheden bedacht, van het ontwerpen van een affiche of een geluidscollage tot het voeren van een debat over *low ort* (GTST) versus *high ort* (*Anna Karenina*). Voor Domein D (reflectie en kunst dossier) zijn ideeën geleverd voor verslagen en recensies.

Het aanbod van de afzonderlijke instellingen werd door *Stichting Kunstzinnige Vorming Rotterdam* in een reader gebundeld, dat onder docenten en leerlingen is verspreid.

Het project was zo succesvol en **bood zoveel mogelijkheden** voor leerlingen om – individueel of in groepjes – met alle aspecten van cultuur in aanraking te komen, dat voor het schooljaar 1999/2000 onder dezelfde titel

een nieuw project wordt gestart, nu met veertien culturele instellingen in Rotterdam. Om de keuzemogelijkheden te verruimen wordt tevens een aanbod onder de noemer *Helden* samengesteld.

Odysseus in Oss

In Brabant zijn er plannen om rondom de figuur Odysseus een aanbod te programmeren, waarin drie instellingen participeren: een galerie, een theater en een orkest. Elke instelling werkt een thema uit en kan zo zijn eigen inbreng hebben. De opzet is dat het aanbod gedurende drie jaar op het programma blijft staan. Dit biedt de mogelijkheid om het product beter te exploiteren, terwijl leerlingen **toch individueel** aan het programma kunnen deelnemen.

Of deze aanpak te verkiezen is boven programmeren per seizoen moet nog blijken. Weinig culturele instellingen werken drie jaar met hetzelfde product. De meeste theatergezelschappen zetten ieder seizoen een nieuw stuk op het repertoire en musea wisselen regelmatig van tentoonstelling. Een meerjarige planning in het kader van ckv1 is waarschijnlijk het meest interessant voor regio's met een beperkte culturele infrastructuur en voor culturele instellingen die weinig menskracht en middelen voor cultuureducatie hebben. In tegenstelling tot De Liefde in Rotterdam gaat het in deze opzet om speciaal voor ckv1 ontwikkelde producties rond een gekozen thema.

Het CKV-Festival in Leiden

In Leiden is een CKV-Festival, Kunstshot, georganiseerd. De deelnemende instellingen hebben zich niet alleen verplicht tot een 45 minuten durend programma, ze hebben ook **drie uitgangspunten** onderschreven:

- 1) het accent ligt op het individueel-educatieve karakter, zodat leerlingen zelfstandig leren kiezen;
- 2) elke leerling moet ckv1-studiepunten kunnen halen met activiteiten die hem of haar aanspreken (waarbij de instellingen zichzelf nadrukkelijk verplichten alert in te spelen op de vraag vanuit de markt);
- 3) de instellingen dienen de leerlingen goede informatie te bieden, zowel programma-inhoudelijk als over bijvoorbeeld de kaartverkoop.

Op het Kunstshot presenteren vrijwel alle Leidse culturele instellingen zich: *Leidse Schouwburg, de Stadsgehoorzaal, het LAK-theater, het poppadij LVC, het Centrum Beeldende Kunst, de Hortus Botanicus* en alle musea (*Valkenkunde, Penningenkabinet, Noturalis, Lokenhol, Boerhove*,). De presentaties zijn zo gepland dat leerlingen verschillende kunstinstellingen kunnen bezoeken. Om een al te grote chaos te vermijden, wordt het aanbod van de dag geclusterd in pakketten, waarin de verschillende kunstdisciplines zijn vertegenwoordigd.

De leerlingen **kiezen een pakket** uit van vier instellingen.

Tijdens de dag krijgen alle leerlingen een *Leidse Kunstwijzer*: een boekje waarin naast korte beschrijven van het aanbod ook namen, adressen, telefoonnummers, openingstijden, reserveerprocedures en dergelijke van alle instellingen zijn opgenomen, alsmede informatie over de Uitlijn en internetsites.

In de regio Leiden krijgen ruim 3.300 leerlingen (waarvan 1.200 in Leiden zelf) in het schooljaar 1999/2000 ckv1. Uiteindelijk hebben bijna 2000 leerlingen de Leidse culturele instellingen bezocht. Per leerling wordt een bijdrage gevraagd van 40 gulden. De Leidse leerlingen hoeven, dankzij een subsidie van de gemeente, slechts 25 gulden voor de gehele dag te betalen. Andere gemeenten hebben inmiddels ook een bijdrage in de kosten toegezegd. Verder is, in overleg met de scholen, besloten dat de leerlingen voor de deelname aan het **Kunstshot** één studiepunten krijgen.

Het Muziektheater

De Educatieve Dienst van *Het Muziektheater* in Amsterdam zet zich al vanaf 1992 in om de voorstellingen toegankelijk te maken voor jongeren. Voor het seizoen 1999/2000 heeft de dienst een aantal voorstellingen geselecteerd waar omheen projecten worden georganiseerd. Daarbij staat het ontwikkelen van een **kritische kijk- en luisterhouding** centraal. De leerlingen worden op het bezoek aan de voorstelling (domein A) voorbereid door middel van een backstage-rondleiding en een workshop. Vooraf krijgen ze een informatiepakket dat aansluit bij de ckv-thema's en waarin zoveel mogelijk wordt aangegeven voor welke disciplines de voorstelling ingangen biedt (domein B). In workshops krijgen ze eenvoudige opdrachten die hen confronteren met de keuzes die een choreograaf of regisseur heeft moeten maken (domein C). De projecten worden afgesloten met een **opdracht** en/of een **nagesprek**, waardoor het reflecteren op de voorstelling een vanzelfsprekende plaats inneemt (domein D).

De projecten duren drie uur en vinden plaats in de studio in Het Muziektheater. Het vereiste minimum aantal leerlingen per groep is tien, het maximum vijftien. De informatie over het aanbod richt zich primair tot de docenten, die in de teksten overigens voldoende aanknopingspunten kunnen vinden om de leerlingen te informeren en te enthousiasmeren.

Geïnterviewde organisaties

Instellingen voor voortgezet onderwijs

Eijkhagencollege, Landgraaf
Sted. Scholengemeenschap, Nijmegen
Varendonck College, Asten
Meridiaan College, vestiging 't Hooghe Land, Amersfoort
SG Dalton Spinoza Lyceum, Amsterdam

Culturele instellingen

Theater de Vest, Alkmaar
De Meervaart, Amsterdam
De Oosterpoort, Groningen
Posthuis Theater, Heerenveen
Stadsschouwburg Eindhoven, Eindhoven
Stadsschouwburg Nijmegen, Nijmegen
Concertgebouw De Vereeniging, Nijmegen
Amicitia, Sneek
Theater Gooiland, Hilversum
Munttheater, Weert
Stadsschouwburg Heerlen, Heerlen
Zuidlandtheater, Terneuzen
Concertgebouw De Doelen, Rotterdam
Schouwburg Oroheus, Apeldoorn
Strekschouwburg Cuijk, Cuijk
De Harmonie, Leeuwarden
Odeon, Zwolle
Metropole/De Roestbak, Almere
De Flint, Amersfoort
Het Gelders Orkest, Arnhem
Het Noord Nederlands Toneel, Groningen
Made in Da Shade, Amsterdam
RO-Theater, Rotterdam
Dansgezelschap Dansend Hart, Utrecht
Jeugdtheatergezelschap Artemis, Den Bosch
Mevrouw Smit, Amsterdam
Het Zuidelijk Toneel, Eindhoven
Museum Boijmans Van Beuningen, Rotterdam
Museum voor Moderne Kunst, Arnhem
Nederlands Bibliotheek- en Literatuurcentrum, Den Haag
Stichting Openbare Bibliotheek, Oss

Filmtheater Cuijk, Cuijk
Filmtheater 't Hoogt, Utrecht
Cinemariëburg, Nijmegen

Stichtingen voor kunsteducatie

Stichting 12-22 in de provincie Groningen, bestaande uit de onderdelen
'Jongeren Uitbureau' en 'Kunstencentrum'
BISK, provincie Noord-Brabant
Onderwijs Begeleidings Dienst, provincie Noord-Brabant
Edu-Art, provincie Gelderland (locatie Nijmegen)
Stichting Kunstzinnige vorming Rotterdam
Stichting Cultuureducatie Almere
Bureau Kunsteducatie, provincie Utrecht

Colofon

Dit verslag is een uitgave van de Stichting Promotie Theater- en Concertbezoek in opdracht van het Ministerie van OC&W. Het verslag is toegestuurd naar de schouw-
burgen en concertgebouwen aangesloten bij de Vereniging van Schouwburg- en Concert-
gebouwdirecties en Vereniging van Vlakke Vloer Theaters, de leden van de Vereniging Nederlandse Theatergezelschappen. De Bundeling, Directie Overleg Dansgezel-
schappen, Contactorgaan van Nederlandse Orkesten en de Vereniging van Theater-en
Televisie-producenten en overige impresaria-
ten en theaterbureaus.

Tekst en interviews Gerda Geven, Cuijk
Eindredactie José van Vonderen, Utrecht
Vormgeving Renée Koldewijn, Amsterdam
Druk Jos van Loon Boekverzorging, Cuijk
(Oplage 700)

Stichting Promotie Theater- en Concertbezoek
Johannes Vermeerstraat 55
1071 DM Amsterdam
telefoon 020-6647211
fax 020-6752691
e-mail sptc@vscd.nl

Voor nabestellingen kunt u contact opnemen met de SPTC.